

MAKKAI LÁSZLÓ

A történelmi Magyarország mezőgazdasági tájai a feudalizmus korában*

A történelmi Magyarország 1918-ig kiterjedt az egész Közép-Duna-medencére. A területet, amelyet az Alpok vonulatához a Stájer- és Dinári Alpok csatlakozási pontjánál kapcsolódó Kárpátok hegyvonulatának íve ölel körül, Kárpát-medencének is nevezik. Hegyvonulatok tagolják három rész-medencére: a nyugat-magyarországi Kisalföldre, a középen fekvő Nagy Alföldre és az ország keleti részén elhelyezkedő Erdélyre. Bár a Kárpát-medence geológiai és szerkezeti szempontból a dél-európai medence-rendszerhez tartozik, növényzete mégsem mediterrán jellegű; a Dél-Európára olyannyira jellemző macchia-bozótot csak néhány növény képviseli, köztük a háziasított gesztenye, szőlő és füge, míg a terület nagy részét az Eurázsia több tájaira is jellemző vegetáció, a vegyes erdő és a füves síkság borítja. Habár az atlanti ciklonok és az ázsiai nyári monszun időnként esőt hoznak, ebből a tengertől való jelentős (minden irányban több mint 500 km) távolság és az övező hegyvonulat feltartóztató hatása miatt csak viszonylag kevés hull a medence területére. Az évi 400–600 mm csapadékkal a medence Európa többi részéhez képest vízben szegénynek mondható, sőt még aszályos viszonyok is uralkodhatnak, amikor a forró földközi-tengeri levegő eléri a régiót. A medence földrajzi szélessége azonos Közép-Franciaországgal (északi szélesség 45° – 49°), és bár az évi 1750–2000 óra napsütés elegendő a szőlő megérleléséhez, a terület kontinentális fekvése miatt a hőmérséklet széles skálán változik a téli 0°C és a nyári 24°C szélső értékek között.

A felsoroltak miatt, és mert a csapadék egyenlőtlen eloszlása júniusban és októberben éri el csúcsertékét, a földművelést inkább az aszály, mint a túl sok csapadék fenyegeti. Amíg Nyugat-Európában az esős őszi termés előhírnöke, addig a Kárpát-medencében nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az őszi vetések megérhessék a hőn áhított, de gyakran elmaradó, a paraszti bölcsesség által aranyat érőnek tartott májusi esőt. Ezek a körülmények rákényszerítik a Kárpát-medence mezőgazdaságát, hogy széles körű állattartással ellensúlyozzák a növénytermesztés bizonytalanságait.

A Kárpát-medencében a nagyállatok tartására alkalmas legelőterület nem olyan kiterjedt, mint a Fekete-tenger mellékén. A valamivel nagyobb csapadékmennyiség azonban nagyobb fűtermést eredményez, ami fölöslegessé teszi a nomád legeltetést. A téli és a nyári legelők váltogatása viszonylag rövid távolságokon belül lehetséges. Másrészt viszont az állatokat télen száraz takarmánnyal kell etetni, mivel a több csapadék, a vastag hótakaró miatt nehezen juthatnak hozzá a fűhöz. Ezek a tényezők mozdították elő a nomádok letelepedését és az ekés földművelés elterjedését.

Ákár nyugati földművesek, akár keleti pásztorok érkeztek a Kárpát-medencébe, bizonyosan szükségük volt egymás tapasztalatainak átvételére, mezőgazdasági ismereteik kiegészítésére. Az erdőségek parasztjainak és a sztyeppe pásztoroknak azonban egy harmadik tényezővel, az éghajlat szárazsága ellenére is viszonylagos vízbőséggel szintén szembe kellett nézniük. A medencét övező hegyek és a központi síkságok közötti 1500–2000 m szintkülönbség miatt a meredek lejtőkön lezúduló víztömeg nagy esőzések idején könnyen árvízzé duzzad. Az erdős hegyvidékek bőséges csapa-

*Az alábbi tanulmány 1979-ben készült, külföldi olvasók számára és angol nyelven „Agrarian Landscapes of Historical Hungary in Feudal Times” címmel jelent meg 1980-ban a *Studia Historica* 140. sz. füzeteként. Mivel gazdaságtörténeti munkásságom addigi eredményeit foglalja össze, itt változatlan szöveggel adom közre.

dékát (évi 1000–1500 mm) a Duna és a Tisza mellékfolyói vezetik le a medencébe, amely így a gyér csapadék ellenére is Európa egyik vízzel legjobban ellátott területévé válik. A folyók lassan kanyarogva a rendkívül csekély (nem több mint 20 cm/km) lejtésű síkságon kavics- és homokzátónyok (padok) formájában rakják le hordalékukat főágaik mentén. Minden további áradás ismételten növelte a kanyarokat. Ha a víz visszahúzódásakor a hordalék eltorlaszolta a kanyarok bejáratát, és ha a következő áradás ezen nem tört át, a kanyar holtággá változott. Ezzel párhuzamosan újabb kanyarulatok alakultak ki a folyó alsóbb szakaszán, s az idők folyamán az egész folyamat ismétlődött. A fűz-, az éger- és a nyárfa fokozatosan meghonosodott a holtágakkal övezett homokzátónyokon, később tölgyek és vad gyümölcsfák is követték őket. A folyó főfolyásától teljesen elzáródott holtág előbb sekély tóvá, majd mocsárrá alakult. Ilyen módon építették, rombolták, formálták medrüket a folyók az évezredek folyamán, kialakítva a Kárpát-medence síkságainak egyharmad részére kiterjedő 3,5 millió hektáros árterületet, amelyet az év nagy részében víz borított. Az utolsó két évszázad folyamszabályozásai ebből 2,5 millió hektár termőföldet hódítottak vissza, többet, mint a Hollandiában, Angliában, a Pó és a Loire völgyében együttesen víztelenített terület. Ezt a nagyszabású folyamszabályozási tevékenységet megelőzően azonban az ártéri vidéken a gazdálkodás különleges viszonyai teremthettek meg, ugyanúgy, mint a füves sztyeppén, a zárt bükk- és fenyőerdős hegyoldalakon és az alpesi mezőkön.¹

Mindezek miatt a Kárpát-medence gazdaságföldrajzi viszonyai nem kedveztek sem a súllyal ekés földművelésre alapozott mezőgazdasági rendszernek, sem a kizárólag állattenyésztésen alapulóknak. Ezért az évezredek folyamán a medencében megfordult, valamelyik egyoldalúan specializált mezőgazdaságot folytató népek közül egy sem tudott tartósan letelepedni. Végül aztán érkezett egy olyan népcsoport, amely képes volt hasznosítani az itt található mindhárom földterület-típust: az ártéri síkságot, a homokos sztyeppét és az erdős hegyoldalakat teraszait is. A magyarok már a Kárpát-medencébe költözésük előtt (900 körül) is ismerték ezeket a lehetőségeket. Egy 9. századi muzulmán földrajzkönyv a Fekete-tenger északi partján élő magyarokról a következőket írja: „sátraik vannak és nyáron vándorolnak, fűvet és növényzetet keresve . . . télen pedig a folyók mentén tanyáznak és halászzal foglalkoznak . . . Bőséges a vetésük.” A magyarok számos állattartási (ló-, marha-, birka- és disznótartási), földművelési (pl. eke, búza, árpa, kender, sarló) és szőlő-termesztési (pl. szőlő, bor, seprő) szakkifejezést vettek át a sztyeppéi bolgár-török népektől; ezzel szemben a halászat alapszókincse legkorábbi, finnugor nyelvi örökségünk része.

A Kárpát-medencében a földrajzi nevek arra utalnak, hogy a magyarok a füves pusztaságokat, a folyóvölgyeket és a ritkás erdőket szállták meg, de az aljnövényzet nélküli és ezért pásztorkodásra alkalmatlan bükk- és fenyőerdőbe nem nyomultak be. Ezeket irtásra átengedték a szláv, német és román telepeseknek. A hegyvidéket és a nagy folyamok mocsári erdőinek egy részét gyér, szláv eredetű lakosság lakta; az igazi síkság, ahogy egy bajor krónikás a 9. század végén megfigyelte, a morvák és a bolgárok országai közötti tíz napi járóföldnyi lakatlan pusztaság volt. A magyarok a pusztát és a hegyvidéket foglalták el, asszimilálva azok szláv lakóit, s megtanulva tőlük, hogyan alkalmazhatják gazdálkodási módszereiket a helyi sajátosságokhoz. Mindenekelőtt az állatok telletetéséhez szükséges takarmány (széna, szalma) szárítását és a sztyeppén ismeretlen növények, a zab, a rozs és a len termesztését kellett elsajátítaniuk. A Kárpát-medencén kívül élő nyugati szláv szomszédaitól a magyarok átvették a kötött talajok szántására is alkalmas nehéz ekét. Ez jelentette a kezdetét a 13. századtól gyakorlatilag napjainkig tartó magyar agrárfejlődésnek, amely összehangolta, majd később fölbe is rendelte a kezdetben alárendelt földművelést az állattenyésztésnek. A feudalizmus korábbi évszázadaiban a legeltetéssel trágyázott földeket vonták művelés alá. A talaj kimerülése után otthagyták és egy másik legelőt törtek fel. A 13. századra azonban ezt a váltásos művelést már túlhaladták, és a szántóterület behatárolódott. Ezen váltotta egymást a művelés és a legeltetés. A két- és háromnyomásos gazdálkodás a síkságokat körülölelő dombvidékeken kezdődött és terjedt.

¹ Magyarország gazdaságföldrajzának klasszikus összefoglalása *Prinz Gyula–Teleki Pál*: A magyar munka földrajza., Magyar föld–magyar faj II., Bp. 1941.

A szőlőművelés a Dunától nyugatra, a korábbi római provincia, Pannónia területén már a magyar honfoglalás előtt meghonosodott; később pedig nemcsak fennmaradt, hanem a 14. század elejére még tovább is terjedt észak felé 100, északnyugat felé 300 és kelet felé 500 km-es sávban, a dombvidékek déli lejtőit elfoglalva. A 13. század folyamán a bükk- és fenyőerdős hegyvidék gyér, vadászatból élő és adóját vadállatok prémjével fizető lakosságát német, szlovák és rutén telepések váltották fel, akik erdőt irtottak és pásztorkodással kiegészített földművelést folytattak. A német telepések a korábban is meglévő só- és ezüstbányák mellett koruk legjelentősebb európai aranybányáit tárták föl. Ugyanekkor az alpesi legelőkön megjelentek a románok, akik meghonosították a balkáni évszakonkénti legelőváltásos (transzhumáló) pásztorkodást. Miközben telente nyájaikat egészen az Aldunáig és a Dnyeszterig hajtották, kapcsolatot teremtettek a Kárpátok keleti és délkeleti előterében élő népek és a magyar királyság társadalmi rendszere között. A királyság igen változatos gazdasági és etnikai képet mutatott, de adott keretein belül összehangolta a különböző népek eltérő gazdálkodási módjait.

A 14. századra Magyarország elérte a mezőgazdasági technika optimális európai színvonalát és egyben társadalmi változáson is átment. A különféle jogállású szabadokból és rabszolgákból kialakult egy, a nyugat-európai típust megközelítő feudális rétegződés, nemességgel, polgársággal, szabadon költözködő, földjüket örökölhetően birtokló jobbágyokkal, akik földesuruknak munka-, termény- és pénzjáradékkal is tartoztak. A rendszernek az volt a sajátossága, hogy viszonylag nagyszámú földesúri kötelekektől mentes szabad parasztság maradt fenn: részben erős kisbirtokos nemesség, részben pedig önkormányzattal rendelkező etnikai csoportok (az erdélyi magyar „székelyek”, német „szászok”, román „oláhok”, a Nagyalföld jászai és kunjai) formájában.²

A gazdasági tájak alakulása a következő 400 év, során, a 14–17. században, a megelőző négy évszázadban lerakott alapokon ment végbe. A Kárpát-medence és a tágabban vett európai gazdaság között erősödő kapcsolat, és az ezzel párhuzamosan növekvő, hazai és külföldi piacokra irányuló árutermelés azonban új helyzetet teremtett, amelyben a korábbi rendszer különböző alkotó elemei eltérő mértékben fejlődtek.

Az idevetődött idegen utazók által ránk hagyott, tárgyalt korszakunk elejéről és végéről származó beszámolóik világosan tükrözik a korábbi fejlődés maradandó eredményeit és a négy évszázad során megjelent sok újdonságot is.

1308-ban egy francia dominikánus ezt írta: „A Magyar Királyságot eredetileg nem Magyarországnak, hanem Moesiának és Pannóniának nevezték. A Moesia nevet az országra jellemző gazdag termés miatt kapta. Pannóniának a kenyérbőség miatt hívták. Ami magától értetődik, hiszen a gazdag termés egyet jelent a kenyérbőséggel. Az ország dúslakodik legelőben, gabonában, borban, húsban, aranyban, ezüstben; és halban gazdagabb bármely más országnál – Norvégiát kivéve, mert ott a halat kenyérként és kenyér helyett eszik. Az ország nagy része sík, itt-ott dombocskákkal, de néhány helyen nagyon magas hegyek is vannak. Az erdélyi részeken óriási sóhegyek emelkednek, amelyekből úgy bányásszák a sót, mint a követ, elszállítva azt az ország minden zugába és a szomszédos országokba is.

Magyarország két részből áll, Erdélyből és a dunai területekből. Erdély nevét az erdőségeiről kapta, amelyeken négy nap alatt lehet átkelni. A dunai területet a világ egyik legnagyobb folyója, a híres Duna látja el vízzel, amely a terület közepén vág át, tele van mindenféle hallal és keleti irányban folyik. . . . Erdélyt szintén nagy, hajózható folyók öntözik, amelyeken nagy hajók szállítják a sót az egész királyságba és más országokba. . . . A legtöbb folyó hordalékában arany található, ezért az említett folyók partján élő magyar arisztokraták és nemesek állandóan tisztítottatják, mosatják és gyűjtik az aranyat. A folyók halban is bővelkednek. . . . Bár ebben a királyságban számos város, vár, palota és számtalan falu található, mégis – nagyságához képest – gyakorlatilag szinte üresnek tűnik.”³

²A 14. századi gazdasági viszonyok előzményeiről és technikai fejlődésükről: *Makkai László*: Östliches Erbe und westliche Leihe in der ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10–13. Jahrhundert). Agrártörténeti Szemle 1974. Supplementum.

³*O. Górká* (ed.): Anonymi Descriptio Europae Orientalis, Krakow 1916.

1541 után az egységes és virágzó középkori Magyarország három részre szakadt: a Habsburg uralom alatt álló északnyugati „királyi” Magyarországra, a törökök által meghódított Alföldre és a török proktorátus alatti erdélyi magyar fejedelemségre. Bár az ország szinte állandó hadiállapotban élt, Edward Brown, a bányák iránti érdeklődése miatt 1673-ban idelátogató angol mineralógus mégis ezt írta: „Hungária . . . Európa folyókban leggazdagabb országa is; egyetlen más vidék sem mutat fel ennyi nemes és hasznos folyóvizet. . . . bár Felső-Magyarország hegyes és erdőkben gazdag, alant bőségesen találhatók síkvidékek. Bécsből Belgrádba négyszáz mérföldet tettem meg állandó, megszakítatlan síkságon . . . Az országnak a lapossága kellemes utazást tesz lehetővé nyitott kocsin, amely egy-két utast és a kocsist szállítja, és amelybe két, három, néha négy lovat is befognak . . . Rengeteg a ló, némelyik nagytestű, de zómmal kistermetűek, viszont gyorsak. A Duna meléki Szőny falu parasztjainak ezernyi lovát láttam . . . Bőségesen van szarvas, nyúl, mindenféle szárnyas, fácán és fogoly; rengeteg a birka, ennek egyes helyeken hosszú, csavart szarva és nagyon hosszú, göndör gyapja van. Számatalan az ökör, amiből évente százezret küldenek Itáliába, Németországba és máshová; általában azt tartják, hogy ebből elláthatnák Európa nagy részét. Az ökrök színe az egész színére emlékeztet . . . Mivel az ország bővelkedik folyókban, igen gazdag halban is. A Tibuszkuszt vagy más néven Tiszát Európa, sőt a világ halban leggazdagabb folyójának tartják; olyannyira, hogy a szólás szerint két rész vízből és egy rész halból áll . . . Amilyen gazdagok a vizek halban, ugyanúgy bővelkedik a föld más javakban; különösen nyilvánvalóan a két legfontosabb táplálékban, kenyérből és borban: kenyérüknél aligha van jobb egész Európában, mert hosszú ideig gyúrnak és dagasztják, így könnyű, tartalmas és jóízű lesz; és annyira olcsó, hogy nálunk Angliában tízenként pennyért adnak annyit, mint itt kettőért . . . A borok is testesek és nemesek; igen nagyra becsülik a tokaji borokat; a szerémi borok is nagyon dúsak és kellemesek . . . Sok más helyen is kiváló bor terem, egy részét Bécsig is elhosszítják. . . . És ahogyan a föld eleve nem terméketlen, a nép sincs híján a jó gazdálkodás tudományának, sem a szántóföldeken, sem a legelőkön; ez különösen igaz Felső-Magyarországra és a törököknek alá nem vetett területekre . . .”⁴

Mindkét leírás hangsúlyozza a folyók vízben és halban való gazdagságát; nagy fontosságot tulajdonít a halászatnak mint gazdasági tevékenységnek. Figyelembe véve, hogy abban az időben a Kárpát-medence területének egyharmada árterekből tevődött össze, feltehetően, hogy a halászat a lakosság jelentős hányadának főfoglalkozása volt.

Az egész tárgyalat korbán a halat mindig mint a földesúrnak járó szolgáltatást említik, de ugyanakkor arról is szólnak a beszámolók, hogy fagyaszta, sózva és szárítva került belőle a hazai s kisebb mértékben külföldi piacokra is. Mindezek ellenére a források meglepően kevés hivatásos halászra utalnak, nyilvánvalóan azokra, akik a jelentős befektetést és tapasztalatot igénylő nyíltvízi halászattal foglalkoztak, ahol csónakot és vonóhálót kell használni. Még ezek is többnyire a folyóparti nagybirtokok alkalmazásában álltak és csak a fogás kisebb részével rendelkezettek szabadon. A halászat inkább a paraszti gazdálkodást kiegészítő foglalatosság volt, amely a gyengébb termést pótolta; ugyanakkor a feudális robot egyik kötelező formája is volt.⁵ Mint ilyen, szerves részét képezte a vizek hasznosításának, de a 18–19. századi nagyarányú folyamatszabályozási munkák következtében olyannyira elvesztette jelentőségét, hogy a történeti kutatás csak a közelmúltban tárta fel jellemző vonásait.

Ennek a hasznosítási módnak a lényegét a holtág és a folyó főága között létesített mesterséges kapcsolat jelentette. Eszközül az ún. „fok” (a szó eredeti jelentése a tű foka); egy, a hordaléktöltésbe vágott keskeny csatorna szolgált. Ezzel az eljárással lehet oszlatni az áradás hatalmas víztömegét, s ami a legfontosabb, időről időre friss vizet lehetett juttatni az egyébként pangással és szikesedéssel fenyegetett holtágakba. A halászat alapmódszere a „fokok” időnkénti elzárása volt, amivel a nagy halakat foglyul ejtették, míg az elárasztott területről az új ivadék az árhullám levonulásával visszasodródott a főágba. Télen a jégbe vágott lékeknél fogtak halat. Mint

⁴ E Brown: A Brief Account of Some Travels . . . London 1673. (ed. K. Nehring) München 1975, 1–13.

⁵ A magyar halászat klasszikus leírását adja Herman Ottó: A magyar halászat könyve, Bp. 1887. Újabb összefoglalás Szilágyi Miklós: A halászat jelentősége a paraszti önellátásban és árutermelésben, Agrártörténeti Szemle 1978.

láthatjuk, az ártéri síkság közmondásos halbősége nem egyszerűen a természet ajándéka, hanem a „fokok” rendszeres megnyitásának és elzárásának a következménye volt. Ehhez pedig a rendszer folyamatos karbantartása kellett, ami nehéz munkát jelentett, s megkívánta az egész falu, sőt esetleg több falu lakosságának a mozgósítását. Mindebből következően nagy területeket lehetett folyamatosan ellátni friss vízzel, ami viszont előfeltétele volt a szigeteken növő kőris- és tölgyerdők fenntartásának éppúgy, mint az oltással nemesített gyümölcsösöknek, amelyeket a 13. századtól emlegetnek a források. E gyümölcsösök a Kárpát-medencében őshonos alma-, körte-, szilva-,ogyorófékből és a rómaiak által betelepített dió- és meggyfákból álltak. Sőt mi több, a tartósan száraz területeken gabonát is termelhettek. Az időnként elárasztott mezőkön, legelőkön és az erdőkben félvad lovat, marhát és disznót is tarthattak, minimális őrzéssel. Számos vízi növény emberi és állati táplálékkul és kézművesség nyersanyagául szolgált.⁶

Bár a halászat, az állattenyésztés és a kézművesség piacra vihető fölöslegeket is termelt, mégis az ártéri gazdálkodás maradt – éppen sokoldalúsága miatt – az extenzív és önellátó paraszti gazdálkodás elsődleges formája Magyarországon. Ezt főként ennek tulajdoníthatjuk, hogy a gabona-termelést korlátozta a folyórendszer változékonysága, s a földművelést amúgy is kevésbé lényegesnek tartották, mint az állattartást. Ennek a gazdálkodási módnak egészen a 18. századig történő fennmaradása arra vezethető vissza, hogy a 16. század közepétől a 17. század végéig a Duna- és a Tisza középső folyásának nagyobb része török uralom alatt állt. A törökök, bár szedtek adót, de nem avatkoztak bele a gazdálkodás módjába olyan módon, mint a magyar földbirtokosok. Az utóbbiak a 16. század közepétől létrehozták saját kezelési majorságaikat, ahol a jobbágyi robot szolgáltatta a munkaerőt. Kiterjesztették a parasztság gazdálkodását bénító monopóliumaikat is, pl. a földesúr örökös vagy időszaki kocsmá- és mézszárszék tartási jogát, a bor és a gabona kötelező felvásárlását, a szabad halászat és a makkoltatás tilalmát.⁷ Mindennek negatív hatásai a magyar fennhatóság alatt maradt ártéri területeken, így a Kisalföldön és a Felső-Tisza vidéken, már 17. század elején kezdtek jelentkezni: a parasztok sok helyen elhanyagolták a „fokok” karbantartását, a holtágak elmocsarasodtak és elszikesedtek. A helyzetet nehezítette az időjárás jelentős változása is: a viszonylag száraz 15. század után katasztrófális árvizek követték egymást a 16. század éveinek kétharmadában. A 17. század elejétől származó feljegyzések már az áradások miatt tartósan használhatatlanná vált szántóföldekről számolnak be, pl. Pozsony környékéről is, mely addig az ország leggazdagabb búzaterméseiről volt nevezetes: és az egyetlen olyan vidék volt, ahonnan rendszeresen exportáltak is gabonát.⁸ Így aztán az ártéri síkságon folyó gazdálkodás archaikus jelenséggé vált, amely csak a török megszállás rendkívüli viszonyai között lehetett a mezőgazdasági termelés legkedvezőbb formája, elsősorban a háborúk okozta népességcsökkenés következtében, de nem utolsósorban a harcok elseregek ellen biztosított természetes védelem miatt.

A francia szerzetes a 14. század elején ugyan éppennyű dicsérte a magyar kenyeret, mint az angol természettudós a 17. század végén; a korszak magyarországi mezőgazdasága azonban mégis jóval kevésbé alapozódott a gabona-termelésre, mint akár az északi, akár a nyugati szomszédos országoké, noha az ekés földművelés terjedését a szabályozott talajváltási rendszerek, a nehézeke bevezetése is segítették. A folyamatos erdőirtás a dombos és hegyes vidékeken is kiterjesztette a művelt területeket. Mind minőségi, mind mennyiségi növekedés megfigyelhető. Amíg a magasabban fekvő területek benépesedése növelte a rozs és a zab vetésterületét, addig a dombos vidékeken és síksá-

⁶ Az ártéri gazdálkodás első leírása *Györffy István: Nagykunági Krónika*, Karcag 1922. Rendszeres feltárása: *Andrásfalvy Bertalan: A Sárköz és a környező Duna-menti területek ősi ártéri gazdálkodása*, Bp., 1973. és *Károlyi Zsigmond–Nemes Gábor: A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I.*, Bp. 1975.

⁷ A 16–17. századi robotra alapozott gazdálkodásról: *Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a 15–17. században*. Bp. 1963. és *Varga János: A jobbágyrendszer a magyar feudalizmus késői századaiban 1556–1767*, Bp. 1969.

⁸ A vízhasználati jogok korlátozásáról és az árvizek pusztításáról: *Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai 1636–1648*, Bp. 1954. és *Maksay Ferenc: Urbáriumok*, Bp. 1969. Az időjárás változásáról: *Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások Magyarországon 1700-ig*, Bp. 1962.

gokon a búza vált a leggyakoribb növényé, fokozatosan felváltva a frissen kiirtott erdők helyén kezdetben termelt kölest. A homokos talajokon viszont a búzát rozsszal vegyesen vetették. A 15. századra, az időjárási viszonyoktól függően, a parasztek termelte gabona 50–90%-át a búza tette ki, a terméshozam az elvetett mag három-négyszeresére, sőt néha ötszörösére is nőtt. Ugyanakkor ezzel a folyamattal ellentétes hatások is érvényesültek. A 15. századi adatok azt mutatják, hogy még a tisztán mezőgazdasági jellegű dombvidéki falvakban is csak 25–50%-át tette ki a megművelt föld, s még ennek egy része is, mint friss irtás szerepel. A rétek és erdők együttesen a falu ösztérületének legalább a felét elfoglalták, ennek következtében az állattartás még egyáltalán nem szorult háttérbe a földművelés mögött.⁹

A 15. században Magyarországon a többi európai országhoz hasonlóan, a művelhető föld egy részének elpusztasodása is végbement; számos kis falut teljesen elhagyott a lakosság és a jobbágytelkek harmada-fele gazdátlanul állt. A lakosság a városokba vándorolt, elsősorban a mezőgazdasági termelés központjaiba. Ez utóbbiak voltak a földesúri fennhatóság alatt élő, vásártartás jogával is rendelkező, ún. mezővárosok. A 15. század végére Magyarország mintegy 20 000 falusi településének lakossága nem haladta meg az átlag 17 családöt, szemben a 300 mezőváros átlag 200 családnnyal, és a 30 szabad királyi város 500 vagy annál is több családnnyal lakosságával. A falvak elhagyása hátrányosan befolyásolta a gabonatermelést, mivel a városi és mezővárosi lakosság a kézművesség mellett, főként szőlőtermesztéssel és vágómarha tenyésztésével foglalkozott, méghozzá bérmunkások alkalmazásával.¹⁰

A 16. század első harmada után a dézsmajegyzékek alapján kiszámítható gabonatermés országosan növekedést mutat és a dézsmafizetők termése, amit kévében számoltak, 1570-re már két- sőt háromszorosára nő. Ezután a termelés visszaesett, 1620-ra már egészen a kezdő szintre, s a század végéig ezen a szinten stagnált. Más oldalról megközelítve a kérdést, a cséplési eredmények arra utalnak, hogy amíg 1570 körül egy kévéből 3 liter gabonát nyertek, ez 1620-ra 2 literre esett vissza, de a század végére újra elérték, sőt meg is haladták a 3 litert. Ez csak azzal magyarázható, hogy a magyar parasztek válaszul az európai gabonakereslet megélénkülésére, rosszabb minőségű földeket is bevetettek; az ebből következő termelékenység-csökkenést pedig csak a vetésterület csökkentésével lehetett ellensúlyozni.¹¹

Mint kiténik, a gabonatermelésnek mind az aránya, mind a termelékenysége ingadozott a vizsgált négy évszázad alatt, és bár nem hiányzott a Kárpát-medence egyetlen erre alkalmas tájáról sem, csak egyes területeken vált a termelés uralkodó ágazatává, többnyire a gabonavásárlásra szoruló, monokultúrás bortermelő és marhatenyésztő vidékek szomszédságában. Egyébként Magyarországon a kenyér csak legfeljebb felét adta a lakosság táplálékszükségletének, míg a nyugati és északi szomszéd országokban legalább kétharmad volt ugyanez az arány.¹²

A szőlőtermesztés a gabonánál jóval nyilvánvalóbb és dinamikusabb szerepet játszott a magyar mezőgazdasági tájak képeinek formálásában. A 14. század elejére a szőlő övezete elérte az ország északi és keleti határait, de onnan nem terjedt tovább a szomszédos országokba, viszont az állandó erdőirtás nyomán terjeszkedett Magyarországon belül. A 14. és 15. században a Duna–Száva között elterülő Szerémség és a Dunántúli dombvidék borait kedvelték leginkább, innen látták el az Alföldet, és Sziléziába is exportálták bort.

⁹ *Belényesi Márta*: Der Ackerbau und seine Produkts in Ungarn im 14. Jahrhundert. Acta Ethnographica, 1958. és *Szabó István*: A magyar mezőgazdaság története a XIV. századtól az 1530-as évekig. Akadémiai Bp. é. n.

¹⁰ *Szabó István*: La repartition de la population de Hongrie entre les bourgades et les villages dans les années 1499–1526, Etudes Historiques I., Bp. 1960., *Szabó István*: A falurendszer kialakulása Magyarországon. Bp. 1971. 139–203., *Bácskai Vera*: Magyar mezővárosok a 15. században. Bp. 1965.

¹¹ *L. Makkai L.*: Prestations paysannes, dîme, rente foncière et mouvement de la production agricole à l'époque préindustrielle en quelques pays de l'Europe Orientale, Seventh International Economic History Congress Edinburgh 1978, Four 'A' Themes, 145–152.

¹² *L. Makkai L. – Zimonyi V.*: Structure de production, structure de consommation, niveau de vie. L'exemple de la Hongrie aux XVIe–XVIIe siècles. Domanda e consumi, Firenze 1978.

A Gyöngyös–Eger–Miskolc–Tokaj–Beregszász vonalon elterülő északkeleti borvidék a 15. század végére elérte az előbbieket jelentőségét és fontos technikai újítások révén meg is haladta azt a 16. század folyamán. A talajt teraszosan művelték és új trágyázási módszereket vezettek be, mégis főleg a szüret október végére történő kitolása volt a legfontosabb tényező, mert ezáltal vált lehetővé a szemek száradása és a tőkén történő „nemes rothadás”. A híres tokaji aszú az ilyen szemekből készített esszenciának a közönséges borhoz adásából jön létre. A tokaji körzet 20 mezővárosa már 1561-ben szigorú közös szabályzatot vezetett be a bortermelésre. A század végére a tokaji dombvidék a gyorsan növekvő lengyelországi borkivitel következtében átvette a vezető szerepet a magyar borkereskedelemben, közel 30 000 hektóliteres exportjával megelőzve a változatlanul fontos Rohonc–Sopron–Modor vidék évi 20 000 hektós teljesítményét. Mondanunk sem kell, hogy a bor a belföldi piacon is lényeges cikk volt. A földbirtokosoknak volt ugyan némi saját szőlőjük is, de a jobbágyi járandóságból és a kötelező felvásárlásból származó, a földesúr kocsmájában kimért bor döntő mértékben járult hozzá a nagybirtok jövedelméhez. A szőlőt az ország minden részén termelték, néhol a gabonát teljesen kiszorító, monokultúrással jellemezhető. Maguk a törökök ugyan nem itták a bort, de annál súlyosabban adóztatták, így a megszállt terület sem volt kivétel; a Balatontól délre eső híres középkori borgazdaságok nemcsak fennmaradtak, de új telepítéssel is bővültek. Az alföldi mezővárosok is a török időkben kezdték bevezetni a borászatot a homokos talajon, addig inkább csak a dombvidékeken foglalkoztak vele.¹³

A dombvidéki mezővárosok a borkereskedelem központjaivá váltak, lakóik bérbébe vitték a környező, részben elnéptelenedett falvak szőlőit és nemcsak kereskedtek a borral, hanem termelték is. Ugyancsak a városok monopolizálták a vágómarha tenyésztését és kereskedelmét is, legelőnek kibérelve az elhagyott falvak földjét. Erre a célra remek tenyészanyagot jelentett a nomád kunok nehéztestű marhája. A kunok a 13. század második felében vándoroltak a keleti sztyeppékről a magyar Alföldre. Marháik a Primigenius fajtához tartoztak, amely inkább az őstulokra hasonlított, mint az akkoriban Közép-Európában és Magyarországon is honos *Brachyceros* fajtára. A kunok gyorsan elmagyarosodtak. Vezetőrétegük felemelkedett a nemességbe, a közrendűek pedig szabad parasztokká váltak, közülük sokan az alföldi mezővárosokba költöztek, ahol a nagybani marhatenyésztéssel foglalkozó magyar polgárok szolgálatába álltak. A villásszarvú és egérszürke színű kun marha testsúlya a gondos tenyésztés következtében folyton nőtt. A 16. század végére a magyar húsmarha átlagosan 350 kg-ot nyomott, meghaladva a 200 kg-os európai átlagot; a 17. század közepéről még 450–500 kg-os súlyadatot is ismerünk. Az Alföld ártéri síkságai közén a Kiskunság és a Nagykunság homokos pusztáit már korábban is, de főleg a 15. századtól kezdve a vizsgált korszakban is, szinte kizárólag exportmarha tenyésztésére használták. A Dél-Németországba és Észak-Itáliába irányuló kivitel már a 14. század közepén megindult, s a 16. század végére érte el csúcspontját: 1562-ben 50 000, 1587-ben 130 000 ökröt hajtottak át a Habsburg birodalom vámhatárán a törökök megszállta alföldi mezővárosokból.¹⁴

Az eddig elmondottakból és az idézett útleírások összehasonlításából kiviláglik, hogy az önelátó paraszti gazdálkodás hazai és külföldi piacra irányuló árutermeléssé történő átalakulása a gazdaságnak csak néhány ágazatát érintette, ezeket viszont nagyon erőteljesen, és ezért jelentősen átformálták a mezőgazdasági tájat. Hogy csak a két legnyilvánvalóbbat említsük, a 17. század végén az utazó jóval több szőlőt és állatot láthatott, mint 1300 körül, míg ugyanebben az időben a gabonatermelés ezekhez képest még akkor is stagnálni látszott, ha abszolút mértékben növekedett is.

¹³ *N. Kiss István*: Monoculture de vigne lex et qualité des vins dans la Hongrie des XVIe–XVIIIe siècles. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1971–1972., *Balassa Iván*: A szőlőművelés és borkezelés változása a XVI–XVII. században Tokajhegyalján. Agrártörténeti Szemle 1973., *H. Princkler*: Zur Geschichte des burgenländischwestungarischen Weinhandels, Zeitschrift für Ostforschung, 1965.

¹⁴ *Bökönyi Sándor*: Die Haustiere in Ungarn in Mittelalter auf Grund der Knochenfunde. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa, Bp. 1961. *Matolcsi János*: Historische Erforschung der Körpergröße des Rindes auf Grund vom ungarischen Knochenmaterial. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie 1970. *Makkai L.*: Der Weg der ungarischen Mastviehzucht vom Nomadismus zum Kapitalismus. Wirtschaftskräfte und Wirtschaftswege II. Bamberg 1978.

A 16. század közepén megjelenő és a 17. századra is jellemző földesúri majorságok, amelyek főként gabonát termeltek robotoló munkaerővel, a Habsburg királyság és Erdély szántóterületének 15–20%-át foglalták magukba, de nem hoztak sem új mennyiségi, sem új minőségi elemet a kialakult helyzetbe, mert paraszti munkaerőt és paraszti módszereket alkalmaztak.^{1 5}

Az eredendően az atlanti erdőövhöz tartozó Kárpát-medence mediterrán és kontinentális vonásait az összeurópai piaccal kialakult szorosabb kapcsolat tovább erősítette. Míg egyrészt a szántó-földi növénytermesztés – amely a Kárpát-medencét nyugati és északi szomszédaihoz közelítette – a feudális önálló gazdálkodás rendszerén belül viszonylag változatlan maradt, a déli és keleti területek szőlőkultúrája és állattenyésztése nemcsak dinamikusán átalakította a gazdasági tájképet, de alapjául szolgált egy exportra termelő, korai kapitalista gazdaság kialakulásának is.

Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy Magyarország a bor- és a marhakivittel kapcsolódott be a nemzetközi munkamegosztásba, s ezen keresztül a kialakuló világgazdaságba. Ezért egészen a 18. századi újabb gabonakonjunktúráig Magyarország területe nagy részét az állattenyésztésnek szentelő gazdasági övezet maradtathott, mivel a szőlőművelés viszonylag kis területet kívánó termelési ág. Ugyanakkor a szőlő nagy munkaintenzitást igényel, míg az állattenyésztés ennek épp az ellenkezőjét: minimális munkaerővel is beéri.

Következésképpen az állattartás nagy jelentőségre tett szert és az ország területének jelentős részét lekötötte. A Habsburg királyság és Erdély 32 000 mezővárosi és falusi jobbágygazdaságáról 1640-ben készített földesúri felmérés szerint minden parasztszaládnak, a földteleneket is beleértve, átlagosan 2,5 ígás ökre és ugyanannyi fejőstehene volt (a török megszállta országharmadról nem állnak rendelkezésünkre megfelelő adatok). A magas hegyi régiókban 2 ígás ökör és ugyanannyi fejőstehén volt az átlag, míg a legfontosabb szőlőtermelő vidékeken 1,5 ígás ökör és 1 fejőstehén. A paraszti gazdaságoknak csak 40%-a tudott kiállítani 4–6 ökörből álló teljes szántó fogatot, a többi zselléreként napszámából élt vagy a szőlőkben dolgozott, esetleg vágómarhát tenyésztett. Lovat csak a német telepések lakta körzetekben használtak szántásra. A legtöbb lovat a fuvarozásra szakosodott parasztok tartották. Az átlagos parasztszaládnak mindössze 0,5 lova volt. Disznót viszont mindenütt nagy számban tartottak, családonként átlag hátrmat, egyes kiterjedt, makkos erdőkkel borított vidékek lakossága disznótenyésztésre szakosodott.

A juhtartás még ennél is eltérőbb képet mutatott a különböző körzetekben, az egyes tájegységeken belül a változatok és módszerek számtalan fajtáját találjuk. Az alföldi magyarok – amint azt az idézett angol útleírás is közli – a göndörszőrű, csavart szarvú „racka” juhot tenyésztették, részint húsáért, főleg pedig gyapjáért, ebből készült az elmaradhatatlan, hosszú szűrők durva posztója. A hegyvidékek román, szlovák és rutén lakói a „purza” fajtát tenyésztették, főként tejéért, amelyből az egész ország étrendjének nélkülözhetetlen részét adó sós túró, a „brinza” készült. Egy családra átlagosan 4,4 birka jutott, de a valóságban csak minden negyedik-ötödik paraszti gazdaságnak tartottak 20–40, vagy esetleg ennél is több birkát.^{1 6}

A 15. század végére a magas hegyi területek lakossága olyan mértékben megnőtt, hogy azt a legelőváltásos állattartás már nem tudta eltartani. A szlovák, román és rutén népesség fölöslege a dombvidékek elhagyott vagy kipusztult magyar falvaiba kezdett áramlani, és átállt az ekés földművelésre.^{1 7}

A hegyvidékek a sertés- és főleg a juh tartása mellett, a bányászat központjai is voltak. Magyarország gazdag volt só, ezüst és arany, de mindenekeelőtt réz lelőhelyekben. A 14. században a bányavárosok környékén jellegzetes táj alakult ki, vízzel hajtott érczúókkal, kohókkal és öntödékkel. A 15. században a mélyművelés követelményeit azonban már csak külföldi szakértők és idegen tőke segítségével tudták kielégíteni. Ezzel magyarázható, hogy a fejlődő magyar bányászat délnémet kereskedő tőkés kezére jutott, akik feldolgozatlanul vitték ki az országból a legfontosabb ércet, a

^{1 5} Makkai L.: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században, Bp. 1957.

^{1 6} Az adatokat a 8. jegyzetben említett forráspublikációkból vettem.

^{1 7} S. [István] Szabó: Ungarisches Volk, Geschichte and Wandlungen. Budapest–Leipzig, 1944.

magas ezüsttartamú rezet.¹⁸ A magyar bányaművelés éppen úgy nem válhatott a helyi iparosodás alapjává, mint ahogy a finomabb szövetek készítésére alkalmatlan gyapjú termelése sem. Ennek következtében a Kárpát-medence hegyvidékei, domságai és síkságai nem alakultak át egyetlen közös gazdasági rendszerré, így a régiókat egy egységbe összefogó urbanizáció is elmaradt. A szabad királyi városok a Kárpátok mentén, az ország határához közel helyezkedtek el, és német etnikumú lakosságuk is elválasztotta őket a falvaktól és mezővárosoktól. Közvetítő kereskedelmük is inkább megerősítette a feudális viszonyokat, mintsem hogy iparosítással lazította volna azokat. Ez amúgy is nehéz lett volna a nyugati partnerektől származó, Magyarországra behozott textíliák és fémárak versenye miatt. A nyugati piacok csak a magyar mezőgazdasági termékeket igényelték.¹⁹ A Kárpát-medence ezért a különféle mezőgazdasági tájak tarka mozaikja maradt, amelynek alapvető agrár jellegét a fejlődő világpiac nemzetközi munkamegosztása hosszú időre tartósította.

¹⁸ *Paulinyi Oszkár*: Die Edelmetallproduktion der niederungarischen Bergstädte, besonders jene von Schemnitz, in der Mitte des XVI. Jahrhunderts, *Nouvelle Etudes Historiques*, Bp. 1965. *P. Ratkó*: Das Kupferwesen in der Slowakei vor der Entstehung der Thurzó-Fuggerschen Handelsgesellschaft. Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Köln–Wien 1971. *J. Vlachovič*: Produktion und Handel mit ungarischem Kupfer im 16. und im ersten Viertel des 17. Jahrhunderts. uo.

¹⁹ *Szűcs Jenő*: Das Städtewesen in Ungarn im 15–17. Jahrhundert, *Studia Historica* 3, Bp. 1963.